

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נא-נב, תש"ס-תשס"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

נתן וסרמן

באיזו לשון פיתה הנחש את חוה?

מוריס אולנדר, לשונות גן עדן – אָרים וְשִׁמים: זוג מן השמים,
תרגם מצרפתית יורם ברונובסקי, הוצאת שוקן,
תל-אביב-ירושלים תשנ"ט, 232 עמודים

מה הייתה שפתו של אדם הראשון? באיזו לשון פיתה הנחש את חוה? באיזו שפה הביע אלוהים את זעמו על החטא הקדמון? הקורא התמים בספר בראשית יאמר כי השאלות מיותרות, שהרי אם הטקסט כתוב עברית, ברור שגיבורי הסיפור דיברו עברית. אבל תשובה זו, שגם הקדוש אוגוסטינוס היה שותף לה, לא הייתה היחידה, וכבר במאות הראשונות לספירה החלו הוגים שונים לציין שפות אחרות, כגון סורית, כמועמדות לאותה לשון קמאית שנהגה בגן המופלא.

עם עלייתן של הלשונות המקומיות באירופה נוספו אפשרויות חדשות ומלהיבות: הסופר ההולנדי יאן פאן חוֹרֶפ, איש המאה ה־17, הוכיח בלהטוטים אטימולוגיים מופלאים שהלשון הפלמית היא לשון אדם הראשון, ובשנת 1688 פרסם אנדריאס קֶמְפֶה השוודי ספרון הומוריסטי ובו מפתה הנחש את חוה בצרפתית, אדם הראשון מדבר דנית, ואילו האל הטוב מדבר שוודית.

נתונים אלה ואחרים פותחים את הספר המרתק שלפנינו. אבל אין זה רק לשם שעשוע, כי מסתבר שהלך רוח פנטסטי זה, המתגלם בשאלה הילדותית משהו "מה הייתה שפת גן העדן", לא הפסיק ללוות את המחשבה האירופית בתקופה הרומנטית, גם כשהיא מגיעה לפינות אפלות כגון שאלת הגזע הארי ויחסו לעמים השמיים.

* מאמר זה פורסם לראשונה ב"הארץ", "תרבות וספרות", ביום ה' באדר א' תש"ס (11 בפברואר 2000).

בין ההוגים שהתמודדו עם שאלת לשון גן העדן היה גם לייבניץ שתמך בדעה ש"הלשון הקימברית", ניב גרמני שדובר לדעתו ב"יבשת הסקיתית", היא שהייתה המקור לכל הלשונות האירופיות. וכאן אנו מוצאים עצמנו כבר באמצע צומת, אחד מצמתים רעיוניים רבים שהספר עוקב אחריהם, שהרי בלי משים עברה השאלה "מה הייתה השפה שדוברת בגן העדן" והתחלפה בשאלה "מה הייתה אִם הלשונות האירופיות".

במילים אחרות, שתי השאלות הונחו זו על גבי זו, והשאלה הלשונית-היסטורית על מוצא הלשונות האירופיות קיבלה לפתע קואורדינטות של מקום (גן העדן) וזמן (בריאת האדם). צירופן של שתי השאלות והתכתן זו לתוך זו גרמה לטשטוש שעמד בבסיס הקושי של הוגים בני התקופה לקבל את האפשרות כי לשון גן העדן הייתה, נאמר, עברית, אף על פי שלשונם הקדומה של עמי אירופה הייתה, לפי התפיסה המקובלת, סנסקריט. הנחת היסוד המובלעת הייתה כי עמי אירופה הנוצרים, בהיותם יורשי העברים ותרבותם, יצאו כולם מגן עדן, ועל כן שפתם הקדומה חייבת להיות זו שאדם וחווה דיברו בה. וכך, אם לפי הבלשנות ההיסטורית המשווה, מדע שהגיע לשיא יוקרתו במאות הי"ח והי"ט, יש לחפש את לשון האם של עמי אירופה אי שם בין הקווקז לגנגס, הרי שגם את מקום גן העדן יש לחפש שם.

ואמנם, בסוף המאה הי"ח מציע הרֶדֶר למקם את גן העדן המקראי ב"פסגות ההרים ההודיים" ולזהות את נהר הגנגס כ"נהר גן עדן", ומאוחר יותר, באמצע המאה הי"ט, מציע רֶנֶן כי מקומו של גן העדן היה לא רחוק מהרי ההימאליה, במלכות קשמיר. הנה כך הזדווגה הפילולוגיה עם הגאוגרפיה, והפוליטיקה עם התאולוגיה, ומזיווג רב משתתפים זה נולד אחד הרעיונות שטרדו יותר מכול את סדר היום האינטלקטואלי והפוליטי של אירופה בשתי המאות האחרונות: בעיית הגזע בכלל ושאלת השמים והאֶרֶץ בפרט.

ספרו של מוריס אולנדר יכול לשמש מדריך מצוין לנפתולי ההיסטוריוגרפיה הרומנטית בבעיית יסוד זו. משאֶלֶת זיהוי לשון גן העדן עובר הדיון לשאלת השפה הקמאית – ה-Ursprache – אשר החלה להדהד באקדמיות ובאוניברסיטות האירופיות כגל הדף לאחר הזעזוע שבגילוי המקור ההודו-אירופי המשותף ללשונות אירופה. משגילתה הבלשנות המשווה את הסנסקריט והבינה את חשיבותה, נוצר מרחב תרבותי שלם חדש – "המרחב ההודו-אירופי", שהחל להחליף את המרחב הנוצרי. מרחב זה, שהוגדר במונחים לשוניים, גאוגרפיים ומיתולוגיים, הצטייר כנוף קדומים, אך גם כערבות ממשיות, שבתוכן סיירו היסטוריונים, פילולוגים, תאולוגים ואנשי תורת הגזע כבמעין ספארי מחשבת, וניסו לגלות יצור נכסף וחמקמק: "הגזע הארי".

חיפוש אובססיבי זה אחר הזהות הארית האבודה מתגלה דרך הספר שלפנינו כמאמץ כביר לניסוח זהות עצמית לפי פרמטרים חדשים. במילים אחרות, מה שבני התקופה ראו כחיפוש מדעי אחר האבות הקדומים של תרבותם, מסתבר למעשה כניסיון של המחפשים עצמם להוליד דבר־מה חדש מתוך עצמם (ומכאן גם הנטייה לתיאור הגזע הארי כילדותי תמיד וכבעל נעורי נצח). ספרו של אולנדר עוקב בתשומת לב, ולעתים באירוניה מאופקת, אחר הסתירות העולות במחשבה האירופית בת הזמן באשר לשאלות אלה. הוא אינו שופט אותן אלא מצביע עליהן ומתווה את גבולותיהן. גם כשהוא חושף את הקְּשלים המובנים בדבריהם של הוגים שונים, אין הוא מבקר אותם.

כתיבתו של אולנדר מתונה וניכר שהוא מביט בגיבוריו בסלחנות, ולעתים אף בחיבה, אף שחלקם היו – על פי אמות מידה מקובלות – בעלי דעות מנוולות ממש.

כל פרק בספר לא ארוך זה מוקדש להוגה אחד או לקבוצת הוגים: רישר סימון, רוברט לואת', יוהן גוטפריד הרֶדֶר, פרידריך מקס מילר, אדולף פיקסֶה, רודולף פרידריך גראו ואיגנץ יהודה גולדציהר. הדמות המרכזית בספר היא בצדק ז'וזף ארנסט רֶנָן, מאנשי הרוח החשובים של אירופה באמצע המאה הייט, הוגה שכתביו השפיעו באופן מכריע על התפתחות מדע הדתות ועל תורת הגזע, הן מן הזווית הבלשנית־ההיסטורית והן מן הזווית התאולוגית. את הגותו של רנן, אשר נולד ב־1823 ומת ב־1892, אפשר להבין משתי תפניות בחייו: עזיבתו את הסמינריון לכמרים בסן־סולפיס ב־1845 והיבחרו כמה שנים מאוחר יותר לפרופסור לעברית בקולז' דה פרנס. המתח הבלתי פוסק בין שני קטבים אלה, האמונה הדתית – הנצרות, והעיסוק הלשוני – חקר הלשון העברית, מאפיין את הגותו של רנן ומכתיב את הסתירות המובנות שבה.

אף על פי שאחרים לפניו הבחינו כבר כי הניגוד הגזעי בין שְּמִי לֶאֱרִי מחייב התמודדות עם יחס האל להבחנה גזעית זו, הרי שרנן הוא שהסביר באופן המובהק ביותר כיצד אירע שדווקא הגזע השְּמִי הוא זה שדרכו נחשפה האנושות לדרגה הגבוהה ביותר של התפתחותה הרוחנית, כלומר, שלילת הפוליתאיזם והאמונה באל אחד. רנן מכיר שהגזע השְּמִי עשה שירות גדול למין האנושי, אך לדעתו תרומה זו היא תוצאת אינסטינקט בלתי רצוני, מתת אלוהית שאינה תלויה במקבל. לשְּמִים, לפי רנן, אין כל כישרון במדע, הם חסרי יכולת מחשבה סמלית או אידיאית, הם חסרי הומור ונעדרי פוריות בתחום הדמיון והלשון (עמ' 102–104 בספר שלפנינו). מרגע שמסרו השְּמִים את אמונת הייחוד לאנושות, הסתיים תפקידם ההיסטורי ועבר לעמים האריים.

רנן חייב היה גם לשחרר את ישוע ממוצאו השמי: "ביסודו, אין בישוע דבר יהודי" (עמ' 107), "הנצרות, אם גם היא יהודית לגמרי על פי מקורה, הגיעה במהלך הזמן לידי התנשלות מכמעט כל מה שנותר לה מן הגזע הזה, עד כדי כך שהתזה של אלה הרואים בה דת ארית במובהק היא נכונה מבחינות רבות" (עמ' 108). אבל אין די בחילוצו של ישוע מן היהדות. רנן משתדל להגיע לאריאניזציה מלאה של הנצרות וטוען כי כתבי הוודות ההודיים נותרו בבחינת "המפתח למקורותינו, ההתגלות ההיולית של אבותינו" (עמ' 113), ו"הנצרות הטהורה, הלא-מעורבת במאומה, אינה אלא ענף של הבודהיזם הנכבד" (עמ' 109). סיומו של התהליך בקביעה כי "המשכה של היהדות אינה הנצרות אלא האסלאם" (עמ' 108).

ניסיונו של רנן לאחד בין השדה הדתי, הלאומי, הגאוגרפי, הלשוני והגזעי היה הרואי ממש. מכיוון שהוא ער לשסע הרעיוני שבבסיס מחשבתו, הוא מנסה לרפא אותו אך בה בעת הוא גם מעמיקו. מצד אחד הוא קובע שהנצרות היא צאצא של "גזע מונותאיסטי", אך מנגד הוא מטעים שאבותיה של הנצרות הם ארים פוליתאיסטים. דהיינו, הנצרות היא שמית ומונותאיסטית מבחינת הדת, אך ארית מבחינת לשונה ואופייה הגזעי. אלא שהלשון והדת אצל רנן קשורות באופן הדוק כל כך עד שאין כמעט אפשרות להפרידן זו מזו!

רנן מציע אם כן להשתמש במונח "גזעים לשוניים" במקום "גזעים אנתרופולוגיים": "אפריקה ואסיה המוסלמית יכולות להציג בשלמות את "הרוח השמית", אף על פי שאוכלוסייה שְמית קיימת שם רק במספרים נמוכים. ומנגד, בראהמינים, רוסים ושוודים "שייכים בלי ספק לאותו גזע". המרכיב הלשוני בגזע מכריע יותר מן המרכיב הפיזי, אף שגם זה משחק תפקיד חשוב, שהרי "הטורקי האדוק בדת האסלאם, הריהו בימינו שְמִי אמתי הרבה יותר מן היהודי שנעשה לצרפתי, או מוטב לומר אירופי" (עמ' 94).

קשה לעתים להבין כיצד יכלה רוחו המבריקה של רנן להמשיך בדרך רצופת סתירות פנימיות זו לאורך שנים. מתמיה כיצד לא עלתה בדעתו האפשרות שמן הבחינה המתודולוגית ראוי אולי לשקול את נטישתם של כמה ממושגי היסוד של דינון, אם אלה מביאים אותו לידי סתירות עצמיות שלא ניתן לפתור. אך לתמיהה אנכרוניסטית זו אין מקום, כי מרגע שהופיע מושג הגזע והפך להילך עיקרי בשיח הרעיוני של התקופה, לא הרפתה ממנו דעתם של הוגים מבריקים, דוגמת רנן, והחלה התמודדות כפייתית עם מושג שלא הוברה עד תום.

ואמנם, כישלון המחשבה האירופית להתמודד עם מושג זה התגלה בבירור בראשית המאה העשרים. מרגע שאירופה ויתרה על המאמץ התרבותי והמחשבתי הכרוך בעיבוד מושג הגזע לכדי הגדרה מספקת, התחיל הניסיון

לפתור את הבעיה במישור הממשי, הפוליטי. אירופה, שלא הצליחה להסיט מבטה מרוח הרפאים שהיא עצמה בראה, החלה בתהליך של אינקרנציה, הגשמה-בבשר, של אותו דיבוק מושגי ערטילאי, ומה שלא הצליחו לפתור הפילוסופים החלו להשמיד הקלגסים.

אולנדר נמנע, ובדין, מקפיצות אנכרוניסטיות כְּזו שעשינו זה עתה. כהיסטוריון הוא מקפיד להימנע מלשפוט את רנן על מעשים שנעשו לאחר זמן, ולא רק מפני שמחנות הריכוז הוקמו עשרות שנים לאחר מותו, אלא בעיקר משום שהספר מתמקד בשאלת הלשון והגזע ואינו מופנה כלל לבדיקת התוצאות ההיסטוריות של שאלות אלה.

בעזרת אולנדר מגלה הקורא עד כמה הייתה המחשבה המדעית של התקופה נטועה עמוק במצע עמוס מטאפורות, אפוריזמים ודעות קדומות. כך למשל, קובע האקלים המקומי את הפסיכולוגיה הטיפוסית של העם והגזע. מערכות חברתיות ורוחניות נמשלות שוב ושוב ליצור חי או לצומח. מוצאו המדברי של המונותאיזם יוצר את רוחו הצחיחה, חסרת הדמיון והגמישות המחשבתית של הגזע השמי. רק הצפון העליון והפורה יכול להפוך נוצרי, בניגוד לדרום השומם והעקר, וההוכחה לקביעת פסקנית זו נמצאה בביקורו של רנן באפריל 1861 בפלשתינה: אז התאהב בגליל הירוק, בעוד שיהודה וירושלים היו לדידו "הארץ העצובה שבעולם" (עמ' 110).

בהמשך מפנה אולנדר את הזרקור אל אדולף פיקטה הקלוויניסט איש ז'נווה, שאף הוא עשה מאמצים גדולים להגיע לאריאניזציה של הנצרות. פיקטה פונה לחקר המילון הארי הקדום, כדי להבין מתוכו את החברה הארית הקמאית: "בתקופה הקודמת לכל תיעוד היסטורי, המסתתרת במעבה הזמנים, גדל אט אט הגזע שההשגחה הועידה אותו לשלוט בעולם כולו [...] יפי הדרם העלה אותו מעל כל הגזעים האחרים, וכן גם מתת האינטליגנצייה". הדרך לגילוי אופיו ותרבותו של גזע נפלא זה עוברת בחקר המאובנים הלשוניים שהותיר אחריו. פיקטה בודק שורשים הודו-אירופיים משותפים כגון "דווה", אל, ומגלה כי לארים הקדומים היה מונותאיזם קמאי (Urmonotheismus). את שורשיו מזהה פיקטה עם דמותו של זורֶאָאָסְטֶר, אותו רב־מג איראני שייסד דת ייחוד קדומה שאין לה קשר למסורת המונותאיזם השמי.

ואם ניסה פיקטה, כרנן, להפוך את ישוע לארי, הרי שרודולף פרידריך גראו הלתרני ניסה לנצר את הארים הקדמונים. גראו מוסיף גם פרמטרים חדשים, מיניים, לטבלת הניגודים הארוכה שבין שני הגזעים: הגזע הארי הפעלתן הוא זכרי במהותו, ואילו הגזע השמי, הפסיבי, הוא נשי. ואולם מרגע שתודעת האל היחיד פורצת ומגיעה אל הארים, משתנה אופיים המיני והם נהפכים לנשיים

ביחס לאל הזכרי. יותר מן הטיעון עצמו, שאינו מפתיע בקוטביותו, מרתקת כאן הפתולוגיה הסמויה העולה ממהלך מחשבתי זה.

בסוף הספר מוצגת דמותו הטראגית של איגנץ גולדציהר, העילוי היהודי הלא-ציוני, ממייסדיו של חקר האסלאם המודרני, אשר בסדרת טיעונים שקולים קיעקע את עיקרי התזה של רנן אחד לאחד. גולדציהר, שהשתמש בכתביו במושג "גזע" באופן ניטרלי, עוד זכה, בלשון סגי נהור, לראות לפני מותו ב-1921 את התפרצותו של גל אנטישמיות בהונגריה ארצו. בסיום מצביע אולנדר באופן מעודן על המעבר החלק, המבהיל, מן הדוגמאות הנִּיניות להמונים השואגים ברחובות.

תרגומו של יורם ברונובסקי למקור הצרפתי מהימן ובהיר, ורק חבל שחלפו עשר שנים מאז חובר ספר מרתק ומעורר מחשבה זה ועד שזכה הקורא העברי לקרוא בו, זמן שבמהלכו נוספו לדיון עוד עבודות חשובות אחרות.

■ ■ ■ תגובות והערות ■ ■ ■

א"ש עינת

עוד על "בעוד ש-"

כתוספת למאמרה של קרן דובנוב "הצירוף 'בעוד ש-' בעברית החדשה" (לשונונו לעם, נ [תשנ"ט] ד, עמ' 184 ואילך) ראוי להעיר שהתופעה של שימוש במילות זמן להבעת ניגוד מצויה גם בערבית הספרותית המודרנית, וגם בה היא מתפרשת כהשפעה של לשונות אירופה. ציין לזה י' בלאו במאמרו "Remarks on Some Syntactic Trends in Modern Standard Arabic" שנתפרסם ב-*Israel Oriental Studies*, כרך 3 (1973), עמ' 202, וחזר וציין לזה, תוך השוואה לעברית המודרנית, בחיבורו "תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית", ירושלים תשל"ו, עמ' 82.